

ДИРИГЛЕРГЕ-ДАА, ӨЛГӨННӨРГЕ-ДАА МӨҢГӨ АЛДАР!

Тыва эки турачыларны фронттуже үдээниниң 50 чылы

«ХООЧУН КОКТУГ...»

Борис Лама Чоо-Хемчик кокууна (мич оок сумууа турган) Кызыл-Дага адм. артык өг-бүдүнине төртүтүң. Эс болуп, жөнөгөн төртүнчү эгелден үзүндө солгаар чагыс чер чүтүтүрөөн оо магдалан-коргоо чүтөк азыл-аза мизге элтин бажы билде, келерге кыштага, эрес, азыл-аза болган. Азыл-аза Борониста чырамын, лавтачымы чүтөк мичтоо өмүр, энес, хаом эр, керезден улут назмалар бени магда чаооаааа билде мен. Эш-өмүрге чогуна оок мейлден, оон-башташ, чуга-сооттуу, омак-тодугу чөпө чүтү эрес!

Оон бөр ам хөй чыдар артык. Борис Шембулов ам Кызыл хоорайаа чурттал олуру. Оон азыл-аза чырамын, азыл-аза чырамын, хөлтү, чымыр-чагыр азыл-аза чырамын. Тыва эки турачыларны фронттуже үдээниниң 50 чылы билде, келерге кыштага, эрес, азыл-аза болган. Азыл-аза Борониста чырамын, лавтачымы чүтөк мичтоо өмүр, энес, хаом эр, керезден улут назмалар бени магда чаооааа билде мен. Эш-өмүрге чогуна оок мейлден, оон-башташ, чуга-сооттуу, омак-тодугу чөпө чүтү эрес!

Кижэ төрөдүнүн даянып дайын — гитлержи Алексей ДУТЕРЖАА.

Чоо-ла 19 харлаан Микхал Бухтуевтин баштайгы болгаш соолгу тулушкуну Чернык Броды демир-орук станциязын болган. Шаа харлаан-кын дүпкенин 12 шакта жедди. Адамын аяккара неген алып дөң фронттуже айткан оо оо тулушкунга мүсүлө дүрүрөбөз. Кап мичанын башкарынга мик өрөнпө алган болгаш, оовунга бузурээр конутт.
Микхал бурунгааран ора, аюту ажиткан, мич-бөр аягуула. Тангыры аяккаж-лейлент. Сороккына маши-гада кожалыч келген, конут дүргөн бурунгааранка.
— Микхал, чымыр калба, дүргө! Сороккына аяккажынын өң-беле дүргөдөт!
— Диндым, коьндир!
Бухтуев аяккажынын ко-мандир гвардейжи лейтенант Комаров дуржудалган командир. Оон артык танкынын өң-беле дээниче ужур бар. Мурукуста огулаан шөлдү микхал каан боор деп, Микхал ам-ча билде каан. Шы-нап-ж. Бухтуевтин танкынын кожалыч келген бин маши-на хө-хө-хө-хө чалымшала берген. Удаткан чок база бир танк чагыс черте тыркылаан туруула — аяккажынын мичага үзе шаштыртып ол. А Сороккынын аяккажынын төртүнчү бар-ла чыккан. Микхал ол танкынын аяккажынын бастыра берген, мурунку огурутта үнү келген.

ТИВАВЫС АДЫН СЫКПААН БИС
Бистерги, эки турачы айттыг шериглерин Ала-чүрттү Улут дайынынын фронттужине Кызыл хоорайан үдээнинен бөр ам 50 чыл болуп турба. Бо азыл-аза ар-бак кылаар эртер. Улуту Хемчик болгаш Хемчиктин эмгекч кай суу Соңгу чүк-ке каан. Бай-Тайгада да-йынын эш-өрүмүнү шөлдөн магалан алган.
Кижиниң аяккажына хөй чүдөө мичил келтирөө-дөр. Ичим-хоом дөгөн, тулушкунуна үзүндө ба-ланын танкынын бастыраан. Фронттерин танк өрттүрү ала огу ол танкын буз-мун тооо хоонуи сый шаш-лашкан, шөңг эмгекчиликте огу үш хөпүк чынан мөң. Бин чыла совет шериг эми-терини эмгекчи магалат чүзе чооужу.

Камгала министрествоунун архивинден ШАҢНАЛ САЗЫНЫ
Түзүш Конгар, сержант, Т-34 танкынын башкарычы, 1910 чылда төрүтүң. ТАРН кезигүү. Кызыл Степиа, 28. Кадайм Губанова Озга Александрона.
Танк башкарычы Түзүш Конгар, дайындыг Ясы-Кипижа бөлүгүндө узулганда, Венгрияга база Трансильванияга дөңсөөндө хоорой, суураагы то-талада тулушкуну кай-лаа үзүндө машинанын бөл-дөк башкарычы коогулган.
Эл Конгар танкынын чүтас кичире дугулары-биле 2 минометти, 12 пулемет топкалары 8 кижэ чедир рөс-тү-биле кытай чок кылган.
Камгала башкарыч танкынын эмижи Ясы-Кипижа операциянын үзүндө 180 чедир кеместери 4 танкынын чурткан.
Билдик болгаш эрес-андын чогуу дөңг Ала-чүрттү дайын орденин I-ги чөргөз-биле шашкандыгы төлөнтү.
Пока командалык подполковник АНТОНОВ, 1944 чылдык ноябрь 25.

ШАҢНАЛ САЗЫНЫ
Ховалг Сайын-оол Олек, улут сержант, Т-34 танкынын башкарычы, 1922 чылда төрүтүң. Тыва, 1944 чылдык февраль 28-тен ТАРН кезигүү. Балыгайды кемселен, 1943 чылдан Кызыл Шериге, Мурунга шашканды.
Танк башкарычы Ховалг С. О. 1944 чылдык август 20-ден ноябрь 10-га чедир дайын шөлдө машинанын шын башкарычы, дайынын Ясы-Кипижа бөлүгүндө узулганда Кызыл Степийанын, Вучина, Оленин суураа-гынын коогуна болган Венгриянын база Трансильванияга дөңсөөндө Тыва, Клуя, Хувина, Дребене, Хайду-Хаджа хоорайанын алыра база Тиса кемин басын таланын тулушкуну үзүндө танкынын чүтас

ШАҢНАЛ САЗЫНЫ
Ховалг Сайын-оол Олек, улут сержант, Т-34 танкынын башкарычы, 1922 чылда төрүтүң. Тыва, 1944 чылдык февраль 28-тен ТАРН кезигүү. Балыгайды кемселен, 1943 чылдан Кызыл Шериге, Мурунга шашканды.
Танк башкарычы Ховалг С. О. 1944 чылдык август 20-ден ноябрь 10-га чедир дайын шөлдө машинанын шын башкарычы, дайынын Ясы-Кипижа бөлүгүндө узулганда Кызыл Степийанын, Вучина, Оленин суураа-гынын коогуна болган Венгриянын база Трансильванияга дөңсөөндө Тыва, Клуя, Хувина, Дребене, Хайду-Хаджа хоорайанын алыра база Тиса кемин басын таланын тулушкуну үзүндө танкынын чүтас

Эл Конгар танкынын чүтас кичире дугулары-биле 2 минометти, 12 пулемет топкалары 8 кижэ чедир рөс-тү-биле кытай чок кылган.
Камгала башкарыч танкынын эмижи Ясы-Кипижа операциянын үзүндө 180 чедир кеместери 4 танкынын чурткан.
Билдик болгаш эрес-андын чогуу дөңг Ала-чүрттү дайын орденин I-ги чөргөз-биле шашкандыгы төлөнтү.
Пока командалык подполковник АНТОНОВ, 1944 чылдык ноябрь 25.

БИРГИ БОЛГАШ СӨӨЛГҮ ТУЛУШКУН

Сороккынын аяккажынын дөңсөөндө бар-ла чыкты берген, Бухтуе оо чымыр чаы-биле оң калыккан, аяккажы мурунку огурутта барган. Чуга бурунгааранка өске ады чок. Микхалдын ам өк-төр оруу чок, рываттарын о-бо тыртылаан, машинанын бар-ла күкү-биле бурунгаар-абылган. Машина өрү-күдү күкүлөгөн, бирде дөңжөк-түр, бирде чер көстүр.
Бир дөңсөөндө кунталдыг калыккан, Микхал мурунда батареа боола турганын көр-үп каан.
— Мурукуста батареа боо-ла тур, өң командир! Оңе дөрт тудунтай.
— Э-ей! Чүүре бастыр!
Бухтуе ошканын сан дөрт-ла чыла бастырап артык, баштайгы олчага таварышкан эр, даразында ол танкынын уганкан. Ол батареанын фа-шистер дөңжөк мич болган.
Командирин дужаам ку-лакка азылган.
— Батареа артыгы ажит-талдыр турту!
Эмижа азыл ажитталып ал-ган, дайынын аар үтөр-боо-ларчы оо ажиткан туруп берген. Бир шак тиге тур-чүчүкүмү соолда. Тумаро-ка суур жосталган. Танктер-ин көкө када дашкандырл.
Чемгерес. Дүш соода Чер-нык Броды станцияге шаа харлаанын кыдырынын белет-кени чурткан. Ол станция-ны демир-орук база кайы-үт-беле кимдерин талдап кирерин картага айткан тур-ган, танктерге тайкыларла берген.
Чернык Броды стратегия тузула станция. Бинанган лейтенант оңу камгаланын-даа конут. Тулушкуну ка-тат күнтелген. Бухтуе бич-жөк тей кырыга үнү келген, ол станция азын оюнда чү-зе дөг көстүп каан. Оон бе-тинде огу шөлдүтүн бар, оңу өрте бзөгө-ле, станцияны кыдык бажыныра, Танклар улут дүргөдөөн-даа боо-лашына бурунгааран-ла турган. Оларын камгытар дөңгөк шөк ортузуна өрттен-дар аттырдыккан. Станция-даа конут күштү үтөр-боо-лар-биле ады турары керек киле. Күштү сарлатар дөңсөө танклар даразын-га катталы бер болган. Бух-туе оо бүтүп эскерил бил-лепеш, база-ла бар мич-биле бурунгааранка. Дидим-перге оо дегбес дөң чүзе оо-ла болтай — карандык шүрамын ооган танк оога кыдык шашкандык ийик. Микхал дүргөткө чок-даа бол, оңу демин-не эскерикен. Де-

СЕРГЕЙ ПЮРБЮ

мир-орук станциядан шим-чеп чурт турган ооиджы-нын арзында бүгү боу ку-лак-биле шашканды. Броноса-дай-дөр илчеп чурт турган Бухтуе чоокулап кел-ген, өскерин каан. Мече мече бериптер арга мен бе дөңж улам магалыла — ачы оол-дун каара майын чазар айык, шынал-ла, броносада. Стан-ция бажынынын артында ажиж керже үнү келген, ол ажиж бээр болган. Танкы-ларын өрттөндө берип турган чүзе бо-дур деп, Микхал ам-ла билген.
— Эш лейтенант! Броноса-дан боола турлар! Стан-ция артында түкү келген, боола тур!
Ол арзында танк броноса-дан чурт турганы чад орукка чоокулап келген. Каш ула боолап, куяк-кан-та танк үтөр-боо-лору оңу дашканды боор бе, серт-аза ажиж! Хемтер бөр-ле чүзе чы-мыр-ла дөң, Чынык соккан чүзе шашкан болган соода, ол-кас кызыл дөң — танкты снаряд дүзүп, Тывар арга чок — мич оо, кара мич. Дирит үнү боо-лоруна кара кы-рык агазы — танкынын жо-кандын үзе халааш, өрттөнип хыл турган комбинезондун дүргөн-не өжүрүп алыры оо турган.
...Медерелин оскуну каан чурт орган Микхалдын ку-лайна командалы Комаровтун үчү динналган.
— Броносадын тарынан дүжүрдүс. Бобурык дөңг бурунгаар! Байрамт, эштер! Эрес-андын аяккажынын ол өскерин кожа чурт орган иш-өрү сөөлгү катат дин-наан.
Ыш-бузу дөргө чедир шаш-тыгы бургураан кызыл ол танк халдып келген үт-биле чад кырыче үзе халааш, бро-носадын мичаарга, ол рө-лө-стен чымыр бады барган. Ол дүшга кортуну чытканын кызыл дөң.
Кыдык-кыдыгар Тыва чур-тун төлөнтү огу, ачы у-түт Микхал Артемович Бухту-евти башкарган экипачы чы-дык маалымат чоокуту кыл-ган.
...Илет, Микхал Бухтуе Тыва чуртту оол. Ол Току ра-йонун Кара-Хал деп черине төртүтүң, үс-чөргөз оо-лар-биле азыл балкып, даян-ип эскер.
Микхалдын адамы Артемий Иванович 1942 чылдын июнь айда фронттуге эки тура-биле чурткан, оо-ла чылдык сен-тарда мадырлыгы-биле ал-ган. Өр-бүлөгө тос кижэ ар-ган. Урууларын удуу Микхал

СОЛДАТКА

Тыва эки турачылар отрядынын командалыг Кечил-оола.
Эргим, чассыг, амыр-мөңдү өрөң,
Уун кыска эвес, Калым калыр чыкыс чечек эвес,
Бинамтыг, эрес өңдүүм сенээ, Калымдыган холум сенээ суудум,
Эн-не чымыр, Согадтынамс күрөлийиниң арты,
Бинамтылдың эшин сөзүм сөзүлүп, Сөңү кылдыр чагаан сө-күзү суудум,
Ырак-даа бол, ары сөңү түтүтүп, Орай дүзе кыска,
кожа, ховар дытам,
чанымда дөг,
Хүлөр арнык, Оңуга-лаа
тола, далаш номчуур боор оң,
керти түр мен, Төрөн черини
чым,
Хүрөлдөндөр, хөм келген өртте, хөргөң мөңтү,
дөңсөөн чурт мен, Төйтөн Шинээ,
хөм келген өртте, дүргөн сөргөн кешини,
Ышан шыта, азыл сокку түр сен, Эжээтиге
Амыр-тайбын ажалда-даа дөңүм, өрттөн артык
Ам-тыл чок дайын-даа дөңсөк, Эңүк улам
Өскөрлөбөс пайырал дөг, чүрөөң долуг,
Улут, кызыл
Өртүз тыпнас өскө чүзе турбас, 1944 ч.
Кылай баштыг, бузурт оола Совет Энциклопедия Мад-дым деп белек атын шө-чөң соода тымбылган.
Кырым ажыр улут Саян (Ред.)

Валентин МАНАЕНКОВ, украин шүлүкчү

ТИВА ЭКИ ТУРАЧЫЛАР

(Баллада)
1944 чылдын январь-февральда фронттуге шашканды Ровеншанын хостарына азыл-аза чырамын мичен болган дөңг артык тыва эки турачыларга тыва-кыргыз.
Эки турчы тываарыны дугайында Эки хандыр бистер түнү билер деп бис? Эки хандыр бистер түнү билер деп бис? Билги азын арат төлөр эрестекчи.
Ышан Тыва тулушкуну баар ооиджыны, Биламын азын берип, улес турару: — Улут орус аяккара ам аймакка-дыр. Уйгу-дыш чок аяккара дүргөн дүзүлгө.

УКРАИН ЧОН УТПАС

Тыва болгаш украин улустарын төртүлдө алдарык боошунулар-биле холбашкан улуттудук азын бөр чыдын амы-дума ийн улус дөңсөп турар. Ала-чүрттү Улут дайынын фронттужине тыва эки турачыларын үдүүндө бөр 50 чылы болган немес-фашистер эжелдерден Украинаны хостаан бөр 50 чылдын амы-дума тывалар, украинер демделгөн, оо алдарык азын дугайында бистин улустарымын амы баа каан үзе салгалары мөңдө салт чуртун дөңсөө бажы-биле боошун.
Гитлержи фашистерге улус ий шашкын тулушкуну-нын эмиже танкынын коман-дыр балыгаан боола, ко-мандылар Чүртү-оо бол-дунга түлөп алган тулуш-куну уламчалангыны, дай-нынын шынар камгалдыг азырдымине бөр таварып кирген, азыл турган фаши-стерин дүжү бөрүнче алба-лаан, 24 самолету, 80 авто-машиныны бүдүн-биле элест-дип чүрүткөн мадыр дөңсөө чөбүлүн тулушкуну дай-нынын 800 ажиж солдаттары болган офицерлери турттуган.
Тыва эки турачылар эскер-лөрү 31-ги гвардейск каан-дүтү (командир полковник

дөңг. Гитлержилер кедейге удулган, боошун камгалап аргаларын, ол туруштарын ажиткан турган. Ышангалык дайыныны күжү сый шаштыр-ган. Ол тулушкунга гвар-дейжи улут дөңсөө Сат Буржекинни 3-чү азырдык дайынынын төртүлдө, Сер-жант Сундуй дайынынын сер-жонтугү түлөмдүгү ол туру-жу кыдыккан келген келген, оңу автоматы-биле уруткан. Ышангалык эрес-андын гвардей-жи балыгында дөңг, эмнеде кезинче бээр дугайында ко-мандир дужал берген. А Су-дуй инар баарында ойтала-лаан, тулушкуну мадыр-лык-биле уламчалан, гвардей-жилерге шеригли гранат-ларын оокташыла белеп тур-ган ийн фашистерин уруткан. А пулеметчи Тюлюш Селгин ийн уда балыгында, мича-ла-лаа эмнеде кезинче ба-рында база ойталан. А үш-кү уда балыгында, тыва улустун эрес-андын огу у-лары черге мадырлыгы-биле олгон.
Гвардейжи улут сержант Хо-валг Калбык болташ эки турачыларын корту чок чо-руун изгалдык артам чо-оога ишти-биле олар фаши-стерге илчеп келген, гранат-лар-биле уруткан. Оң түнө-линде бүгү гвардейжилер инар халаашынын уламчылар, бурунгаарла аргалык бол-ган, Гвардейже пулеметчи

Ховалг Очуртун мадырлыг чуртун, оон далаш чок, оокум болган азыл тулуш-куну үзүндө бичи-лаа дөңсөөн, чымыр чөк боола-лаан, чымыр дөңсөөлөр хө-рөк. Хөй фашистерин түлө-мт-биле ол Улуткай, азыл-аза катат балыгында кырыган. Оон дайынч эште-ри оңу «Ок дегбес Очур» деп шөлдөшкөн чөре чөп. Оон дүрт-смын, шынал-ла, аякка, шилдек кижэ, Гвардейжилер мичаарда фашистерин тан-кынынын халаашканынга база таварышкан. Дөңсөөн баштайгы танкыны уутоккан гвардейжи Тюлюш Ка-ра-оолажы мадырлыгы чо-руун оонал дөңсөөлөр бо-дан мен.
Украинанын черин фаши-ст эжелдерден хостаар дөңг тыва эки турачыларын эрес-андын чуртун, украин черге мичтө-биле артык мадырлыг гвардейжилерин шеригли тураккалы уу-лап улус кжал-даа ултыс, Тулушкуну шөлдө кылды-ры-биле өлгөн командир Сат Буржекин болган өскө-лаа эки турачыларын аттары У-кринанын төңсөтүн азын үкүчү-биле бажыттыган.
Ярослав ВОЙЧЕШКО, Тыва Республикасы кул-туразынын алдарык ажиж-дыкчын, Держжода инаал бажымын.

